

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 28 – 31

«TARIHI DZADIDAI TASHKAND»
AS A SOURCE OF KAZAKH HISTORY

B. Sh. Batyrkhan¹, K. Rahimova²

¹Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymenov, Almaty, Kazakhstan,

²Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: hafizbolat@mail.ru; kalamkas-72@mail.ru

Key words: Persian sources, manuscript, valuable source, "Tarihi dzadidai Tashkand" the history, Kazakh, events.

Abstract. Issue of the article is the Persian manuscript of Kazakh history "Tarihi dzadidai Tashkand". "Tarihi dzadidai Tashkand" contains numerous materials of history, economics and cultural life of Khokand khanate, describes events, which happened in Tashkend vilaiet and other khanate regions. The source also includes materials of the Russian Empire colonialist policy, including Chernyaev general's trek to the Kazakh steppe's south regions.

Composition also includes materials of ethnical history of khanate as well as biographical facts of historical individuals.

ӨОЖ 930(574)

«ТАРИХИ ДЖАДИДА-ЙИ ТАШКАНД»
ҚАЗАҚ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ

Б. Ш. Батырхан¹, Қ. Рахимова²

¹ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан,

²Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: Мұхаммад Салих Қарақожаұлы Ташканди, тарихи дерек, зерттеу, парсы тіліндегі дерек-көздер, қазақ, шежіре.

Аннотация. Мақалада тарихшы Мұхаммад Салих Қарақожаұлы Ташкандидің туындысы «Тарихи джадида-ий Ташканд» тарихи дереккөз ретінде қарастырылады. Шығарманың авторы, ондағы сипатталған оқиғалардың деректік шынайылығы мен құндылығы жайлы айтылады. Сондай-ақ, шығарманың қолда бар нұсқалары, көшірмелері, қолжазбаны зерттеушілер жайлы сөз қозғалады. Шығарманың Қоқан билігіне қарасты аймақты мекендеген ұлыстар мен халықтар тарихында құнды мәлімет көзі екендігі баяндалады.

«Тарихи-и жадида-ий Ташканд» немесе «Ташкент уәлиатының тарихы» шығармасы қазақ халқының өткені жайлы мол мәліметті бойына жинаған тарихи-мәдени мұра. Бұл Ташкентте №7791 шифрмен сақталған қолжазба. Туындының екі көшірме нұсқалары бар. Шығарманың 1936 жылы Набира қожа деген көшірмеші тарапынан көшірілген нұсқасы қазіргі кезде Өзбекстан Ғылым Академиясы кітапханасы қолжазбалар қорында №11072:11073 нөмірмен сақтаулы. Қолжазбаның екінші көшірмесін осы Ғылым ордасының қызметкері А. Носиров 1940 жылы көшірген. Ол көшірме №5732 нөмірмен мөрленген.

Шығарма авторының толық аты жөні Мұхаммад Салих Рахмат Қожа ұлы (Қарақожа) Ташканди. Ол Ташкент қаласында хижра жыл санауы бойынша 1248 жылы (1832-1833) дүниеге келген [1]. Автор жайлы мәлімет осы қолжазбадан өзге еш жерде айтылмаған. «Мұхаммад Салих шығармада атасы Мулла Рахим Қожа жайлы [2] жазған тұстарында оның арғы атасы (насабнамасы) Шейх Хованди Тахурға барып ұласатынын, оның оқымысты кісі болғанын айтады. Ол Ташкенттегі Қият махалласында Бекмұхаммад бидің

мешітінде имам болып қызмет етіп, дәріс берген. Мұхаммад Салих әкесі Мулла Рахмат Қарақожаның да оқыған діндар адам екенін мақтанышпен баяндап, «сирек кездесетін ғұлама», «дәуір мұғалімі еді» деп еске алады. Шыққан тегіне келер болсақ, Мұхаммад Салих өздерінің болмыс-бітімімен, әдет-ғұрпымен дараланған этникалық топтардың бірі - қожалар әулетінен шыққан. Мұхаммад Салихтың айтуынша, атасы Ташкенттің беделді Шейх Хованди Тахур әулетінен екендігін дәлелдейтін құжатты Қоқан ханы Алимханның қазыханасында 871 жылы (1466-1866 ж.) мөрлетіп, бекітіріп алған. Мұхаммад Салих анасы жағынан Абылай ханның туысы болып келеді екен. Ол жайында автор өзінің өмірбаянында айтады.

Алғашқы сауат ашу сабақтарын, яғни бастауыш білімді, сонымен бірге араб тілі және әдеп дәрісін 1255/1839-1840 ж. атасы мулла Рахим кожадан алады. Алайда атасы 1847 жылы Ташкентте таралған оба ауруынан көз жұмады. Одан арғы білімін 1255-/1840 -1265/1848ж. ол жеке мұғалімдерден және Ташкенттегі Ишанқұлы дадханың, Лашкар Бекларбегінің, Ходжа Ахрордың медреселерінде жалғастырады. 1849-1850 жылдарда ол Қоқанға барады және бір ай Азимбай медресесінде Кази Рахим Джан Ташканди мен Дамулла Файз ахунд Шахрисабиден дәріс алады. 1853-1854 жылдарда алты ай Наманганда сол дәуірдің беделді адамы Ишан Бақаходжаның муриді болады [3, 120 б.].

Осы кезде ол сопылық ағым «нақшбанд» өкілдерімен жақын танысады. Нақышбанд ағымының көрнекті өкілі Муен Бузрукпен бірнеше рет кездесіп сұхбаттасады. Ол осы кезеңде Ош жеріндегі Сүлейман тағына және Ферғана жазығында, Марғиландағы әулиелі жерлерге зиарат қылып қайтады. 1856 жылы Бұхараға барып Кукладаш медресесінде дәріс алады. Өз білімін жетілдіруде заманының озық діндарлары Мулла Ходжа, Султан Ходжа, Яхе Ходжа Мүфтий және басқалардан білім алады. Сонымен қатар, білім іздеп ежелгі қалалар Шахрисабз, Самарқанд, Каршиға сапар шегеді. 1863 жылы білім алуды тәмәмдаған Мұхаммад-Салих Ташкентке қайта оралады.

Шығарманы жазуға 25 жыл өмірін сарп еткен екен, ондағы баяндалған оқиғалар негізінен тікелей өзі қатысып, көзімен көрген немесе ауызша тарихты сыпыра айтқан шежірешілерден, атасынан естіген жайлар. «[4, п3516.].....екінші дафтарға енген хикаялар сол оқиғадан хабардар адамдардан, құрметті мұғалім атам әңгімелерінен естігендерім енеді.....» деп, жазады автор. Қолжазбаның құрылымы мен жалпы мазмұны, жазылу себептері жайлы да өз қолжазбасында баяндайды. [5,78-81] Шығарма «кіріспеден (муқаддима), төрт бөлімнен (чаһар рокн) және қортындыдан (хатиме) тұрады» деп жазады. Енді осы қолжазбадан үзінді келтіре кетейік.

آغاز مقدمه در تاريخ 1279 يکھزار دو صد هتاد نه بود که در ماه ذالقعده بقيد تحریر در اورده شد.بر یک مقدمه و بر چهار رکن و بر یک کیسپنی [6, 646.] خاتمہ و در مقدمه آنچه مبین میشود تعریف و توصیفی شاهان و شهزادگان عصر در ملک فرغانه که مسمی بخوقند است. جازو 1279 жыл зульхиджа айында басталды. Бір муқаддима мен төрт бөлімде және қортындыда айтылатырар хоқанд деп аталатын ферғана билеушілері падишахтар мен шахзадалардың ғасыры суреттеп, баяндалады.

اجتماع تواریخ منتخبه سلاطین اقالیم و ممالیک و ماورا النهر و فرغانه و دشت قیچاق و ترکستان زمین و نسب نامه خواقین ماضی و تاجداران ممالک اهل فرغانه آبا و اجدادی و منشأ وقوف حوادث ماضی و اراضی استفهام از حکامان و مباحثان و متصیان و سرداران زمانی و ترتیب فرمانروایان و مسند آبارایان..... و منتخبه عنوان جلد اول و افتتاح تاریخ جلد ثانی گردیده

[7,376.] таңдап алған тарих жинағына ықылым заман султандары мен билеушілері, Ферғана мен моварнах және Түркістан жері және Қоқанның өткенінің насб наместі және Ферғана билеушілерінің ата бабалары және өткен оқиғалардың шығу тегі және замана билеушілерінің басшылар мен әскербасылардың билік еткен жерлерінің шегі мәселесі, және ел билеу жүйесі, тақ иелері бірінші томда және екінші томның басында келтірілді».

Автордың көрсетуінше шығарманы жазу барысында дереккөз ретінде мынадай еңбектер пайдаланылған : "Тарих-и Шахрухи", "Джами ат-таварих", "Тарих-и Чингиз-хани", "Раузат ас-сафа", "Тарих-и Табарри", "Зафар-наме-йи Амир Тимур" 'Али Йазди, "Тарих-и Муқим-хани", "Тарих-и Саййид Рақим", "Тарих-и Бабур-хан", "Тарих-и Фаришта-йи Акбаршахи", "Мифтах ат-таварих", "Тарихи' Шахрухи", "Матла'ал-улум", "Тарих-и Кайсар-наме-йи Усманийа", "Тухфат ал-хани", "Кауқаб" және т.б. [8,356]. ХҮІІІ ғасырдағы Бұхара тарихына арналған тұстары автордың айтуынша «Мулла Мир Вафа Карминаги Иранидің» Тухфат ал-хани еңбегінің ескі тізіміне сүйенген компилятивтік шығарма болып саналады. Ғалым Т. Бейсембиев осы орайда: «Қоқанның ірі тарихнамаларының (Мунтахаб ат-таварих, Тарих-и жадида-йи Ташканд, Тарих-и джахан-нама және б.) алдыңғы билеушілер (XVIII ғ. дейінгі) тарихы баяндалатын компилятивтік бөлімдерін арнайы зерттеу аса маңызды. Ол мәліметтерді тиянақты толық талдау қоқан тарихнамасының ежелгі мұсылман әлемінің тарихнамаларымен жан-жақты байланысын анықтауға және Орта Азияның көрші елдермен тарихи-мәдени байланыстары туралы жаңа қортындылар жасауға мүмкіндік берер еді», -деп жазады [9,120 б.].

Ғалымдар А.Уринбоев және О.Буриевтің осы еңбекке салмақты зерттеу жүргізіп Ташкент қаласының 2000 жылдық мерекесіне арнап «Тошканд Мухаммад Солих тавсифида» атты жұмыс жазып, онда шығарманың қысқаша мазмұнын, Ташкенттің тарихи географиясы жайлы ерекше мәліметтерін талдап береді. Кейін Ш. Вохидов өзінің кандидаттық және докторлық диссертациясында тарихи дерек көзі ретінде кең тоқталады.

Өзбек ғалымы У.А. Султанов бұл шығарманы зерттеп ғылым айналымына қосты, бұл туындыны жан-жақты зерттеген толық мазмұнын ашып көрсеткен тұңғыш жұмыс болып табылады [10]. Өз зерттеуінде

ғалым, «Мұхаммад Салих Ташент тарихымен байланысты басқа да, «Тарихи Шахрухий», «Тарихи жахан-намойи», «Хуласат ул-ахвал» секілді дереккөздерде берілген оқиғаларды өзі көрген естигендерінің негізінде толықтырып, өзге авторларға қарағанда толық суреттейді» - деп жазады [11, 202 б]. Дәл осы ойды автор қолжазбада айта келе «Тарихи Шахрухий» шығармасындағы кейбір оқиғаларға түзетулер енгізгенін мәлімдейді [12, 138 п.].

Шығарманың үлкен бөлігі Қоқан хандары тарихына арналған, әсіресе Ташкент тарихына қатысты оқиғаларға баса назар аударылған. XIX ғасырдың жиырмамыншы жылдары Қоқан хандығы өте үлкен біраз территорияны батыста Арал теңізін, шығыста Іле, Шу өзендері аралығындағы Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз жерлеріне ие болып үлкен хандық құрғаны тарихтан белгілі. Біз сөз қозғап отырған туындыда қазақ даласының Қоқан билігіне қарасты болған кезеңінен тың мәліметтер береді.

Мұхаммад-Салих қожаның бұл туындысында Ташкент мен Дешті Қыпшақ арасындағы байланыстары, Сыр бойын мекендеген елдер тарихы, Ақмешіт, Түркістан, Алматы, Жаркент және т.б. Ташкент велоятына қарасты немесе онымен шекаралас жатқан өзге қалалар мен елді мекендер кеңінен суреттеледі. Осы өлкенің патшалық Ресей тарапынан жүргізілген отарлау саясатының барысы жайлы толық баяндалады. Бұл туралы осы шығарманы тарих қатпарынан алғаш аршып алған тарихшы Я. Фуломов [13] Орта Азияның Ресей тарапынан басып алынғаны жөніндегі маңызды дереккөз ретінде бағалаған. Туындыда бұл кезеңнің оқиғаларын бүге-шігесіне дейін суреттелген. Автор тікелей өзі куә болған генерал Черняевтің Ташкент қаласын алған кезіндегі қала тұрғындарының ақыры сәтке дейінгі көрсеткен ерлігін ерекше сүйіспеншілікпен сипаттайды.

Сонымен қатар, өзге де бекіністер, әсіресе Ақмешіт, Мерке, Жаңақорған жайы баяндалады.

Үшінші бөлімде Ташкент иелігіне қарасты үлкен аймақтың табиғаты, халқы, шекаралас аймақтарды мекендеген ұлыстар мен халықтар жайлы, олардың тұрмыс-тіршіліктері, шұғылданған кәсіптері, сауда жолдары, ақша бірлігі жайлы анық мағлұмат береді. Осы туындыны ғылыми зерттеу жұмыстары аясында зерттеген шығыстанушы ғалым Ж.М.Төлебаева, шығарманың Алматы қаласына қатысты деректемелерінен аудармалар жасаған [14].

«Тарих-и жадида-йи Ташканд» тарихи дереккөз ретінде Ташкент билігінде болған және Қоқан езгісіне қарсы халық көтерілістеріндегі тарихи тұлғалар жайлы деректер де береді. Қоқан қол астындағы қазақтардың тұрмыс-тіршілігі мен ауыр езгіге қарсы наразылық көтерілістері кезең, кезеңімен суреттеліп, толық баяндалған.

Тарихтың құнды деректерін бойына жинаған мұндай қайталанбас туындыларға деректанулық талдау жасауға арналған зерттеу қазіргі таңда отандық тарихтағы өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Өйткені, бұл шығармадағы Қазақстан тарихы жайлы деректер еліміздің тарихын тануға, тарихтағы «ақтандақтарды» жоюға қомақты үлес қосары анық.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Мухаммад Салих Ташканди. Тарихи джадидаи Ташканди. №11073, 429-30 бб.
- [2] Сонда 541- 48.
- [3] Мухаммад Салих Ташканди.Тарихи джадидаи Ташканди, №11073
- [4] Мухаммад Салих Ташканди.Тарихи джадидаи Ташканди, №7791
- [5] Сонда,78-81 бб.
- [6] Сонда, 64 б.
- [7] Сонда, 37 б.
- [8] Сонда, 35 б.
- [9] Бейсембиев Т. Кокандская историография. Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII-XIX веков.- Алматы, 2009. С.120-121.
- [10] Сулганов У. Мухаммад Салих хужа ва унинг «Тарихи жадидаи Ташканд» асари. Ташкент. 2007
- [11] Сулганов У.. Мухаммад Салих хужа ва унинг «Тарихи жадидаи Ташканд» асари. Ташкент. 2007
- [12] ТЖТ.138 п. №11072
- [13] Гулямов Я. Новый источник по истории завоевания Туркестана русским царизмом// Изв.Узб.АНССР.1941,№4-С.81-82
- [14] Төлебаева Ж.М. «Тарихи джадида-йи Ташканд» как исторический источник.//Вестник КазНУ.Серия Востоковедения. №1(22), 2003

REFERENCES

- [1] Muhammad Salih Tashkandi. Tarihi dzhadidaji Tashkandi. №11073, 429-30 bb.
- [2] Sonda 541- 48.
- [3] Muhammad Salih Tashkandi. Tarihi dzhadidaji Tashkandi, №11073
- [4] Muhammad Salih Tashkandi. Tarihi dzhadidaji Tashkandi, №7791
- [5] Sonda,78-81 bb.
- [6] Sonda, 64 b.

- [7] Sonda, 37 b.
[8] Sonda, 35 b.
[9] Bejssembiev T. Kokandskaja istoriografija. Isledovanie po istochnikovedeniju Srednej Azii XYIII-XIX vekov.- Almaty, 2009. S.120-121.
[10] U.Sultanov. Muhammad Salih huzha va uning «Tarihi zhadidaji Toshkand» asari. Tashkent. 2007
[11] U.Sultanov. Muhammad Salih huzha va uning «Tarihi zhadidaji Toshkand» asari. Tashkent. 2007
[12] TZhT.138 p. №11072
[13] Guljamov Ja. Novyj istochnik po istorii zavoevanija Turkestana russkim carizmom// Izb.Uzb.ANSSR.1941 ,№4-S.81-82
[14] Tolebaeva Zh.M. «Tarihi dzhadida-ji Toshkand» kak istoricheskij istochnik.//Vestnik KazNU.Seriya Vostokovedeniya. №1(22), 2003

«ТАРИХИ ДЖАДИДА-ЙИ ТАШКАНД» КАК ИСТОЧНИК ПО КАЗАХСКОЙ ИСТОРИИ

Б. Ш. Батырхан¹, К. Рахимова²

¹Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан,

² Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: Мухаммад Салих Ташканди, персидские источники, анализ.

Аннотация. В статье рассматривается персоязычный источник «Тарихи джадида-йи Ташканд», который содержит исторические сведения по истории казахов. Это источник включает многочисленные сведения по истории, хозяйственной и культурной жизни Кокандского ханства, описывается события, происходившие как в Ташкентском вилайете, так и других областях ханства. Источник также содержит сведения о колониальной политике царской России, в частности, речь идет о походе генерала Черняева в южные регионы казахской степи.

Поступила 17.03.2016 г.